

Yeni Bərk Buğda Sortu – “Korifey-88”

X.N. Rüstəmov^{1,2*}, Z.İ. Əkrərov², C.M. Tələi¹, M.Q. Əhmədov¹, A.M. Abdullayev^{1,2}, M.Ə. Abbasov², M.A. Əhmədov³, Q.M. Həsənova¹, S.K. Hacıyeva¹, E.R. İbrahimov¹

¹Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Pirşağı qəs., 2-ci sovxoz, Bakı AZ 1098, Azərbaycan

²AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, Azadlıq pr., 155, Bakı AZ 1106, Azərbaycan

³VİR Dağıstan filialı, Dərbənd r., Vavilovo k., Dağıstan

*E-mail: xanbala.rustamov@yandex.com

Məqalə Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu Tərtər BTS-də çoxillik seleksiya işləri nəticəsində Milli Genbankda saxlanılan genofondan istifadə etməklə yaradılmış yeni “Korifey-88” bərk buğda sortuna həsr olunmuşdur. Aqrometeoroloji göstəricilərə görə kəskin fərqlənən son 2014-2016-cı illərdə biotik və abiotik mühit amillərinə davamlı, yüksək məhsuldarlıq potensialına və dən keyfiyyətinə malik sortlarla yanaşı, yüksək adaptivlik potensialı olan sortların yaradılması göstərilmişdir. Yeni, adaptiv tipli “Korifey-88” bərk buğda sortunun biomorfoloji və aqronomik əlamət və xüsusiyyətləri bölgədə rayonlaşdırılmış standart sortlarla müqayisəli analiz edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, “Korifey-88” sortunda sabit məhsuldarlıq və dən keyfiyyət göstəriciləri sünbüldə dənlərin sayının çox olması və adaptivliklə bağlıdır. Yeni “Korifey-88” bərk buğda sortunun Azərbaycanın suvarılan düzən və nəmliklə təmin olunmuş dağətəyi bölgələrində becərilməsi tövsiyə olunmuşdur.

Açar sözlər: Sort, bərk buğda, adaptivlik, məhsuldarlığın struktur elementləri, dən keyfiyyəti

GİRİŞ

Çörək və buğda dənindən alınan digər məmulatlar hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən əsas strateji məhsullardan biridir. Bərk buğdalar əhalinin qida rasionunun əsasını təşkil etməklə Azərbaycanda ən qədim tarixi dövrlərdən, əsasən payızlıq əkinlərdə, düzən və dağətəyi bölgələrdə becərilmişdir. Əkinlər, adətən müxtəlif tetra- və heksaploid buğda növlərinin populyasiyasından ibarət olmuşdur (Rüstəmov, 2014).

Bərk buğda (*Triticum durum* Desf. $2n=28$, A^uA^uBB) yumşaq buğdadan (*T.aestivum* L. $2n=42$ A^uA^uBBDD) sonra ən geniş əkin sahəsinə malik tetraploid buğda növüdür. Bərk buğdanın mənşəyi hələ də tam dəqiqləşdirilməyib. K.A.Flyaqbesqer (1938) bərk buğdanın mədəni pərinclə (*Triticum dicoccum* (Schrank) Schuebl.) ümumi əcdaddan yaranması ideyasını irəli sürmüşdür. Onların ümumi əcdadının - yabanı Fələstin pərinclərinin (*T.dicoccoides* (Koern. ex Aschers. et Graebn.) Schweinf.) yabanı diploid təkdənli buğdanın (*T.urartu* Thum. ex Gan-dil.) əcdadı ilə speltoides buğdayiotunun (*Aegilops speltoides* Tausch.) spontan çarpazlaşaraq allopoliploidləşməsi nəticəsində yaranması fərz edilir. Təkamülün sonrakı gedişində, makromutasiyaların tədricən toplanması nəticəsində, pərinclərə xas olan sünbülün çətin döyülməsi, sünbülcük pulcuqlarının sərtliyi, sünbül oxunun sınması kimi əlamətlərinin itməsi baş vermişdir (Дорофеев и др., 1979, 1987).

Müəyyən tarixi dövr ərzində böyük aqrosenozlarda süni və kortəbii seçmənin birgə təsiri nəticəsində asan döyülən, sünbülcük və çiçək pulcuq-

ları dəndən asan ayrılan, hətta dəndöymədən sonra sünbül oxu sınımayan tetraploid buğda növləri yaranmışdır.

N.İ.Vavilova görə (1987a, 1987b) *T.durum* Şimali Afrika və Aralıqdənizi sahillərində yaranmışdır. Abissiniyada (Həbəşistan) bərk buğdanın zəngin biomüxtəlifliyi yaranmış, sonra isə digər bölgələrə yayılmışdır.

Əksər tritikoloqlar mədəni buğdaların, o cümlədən bərk buğdanın mənşə mərkəzinin Ön Asiya olmasını təsdiq edirlər. Mədəni di-, tetra- və heksaploid buğdaların Məhsuldar Ayparada (Furthermore) yaranması, sonra isə Şimali Afrika, Ön Asiya və Aralıqdənizi hövzəsindən keçməklə digər ərazilərdə yayılması hipotezası hazırda üstünlük təşkil edir. Mədəni tetraploid buğdaların əcdadı hesab edilən pərinclərin arealının və becərilməsinin etnocoğrafiyasının analizi onun vətəninin “Məhsuldar aypara” olmasını bir daha sübut edir (Рустамов, 2016a, 2016b).

Bərk buğda, əsasən bioloji yazlıq və yarım-payızlıq formalarla təmsil olunmuşdur. Əsl payızlıq həyat tərzinə malik nümunələri N.İ.Vavilov Azərbaycan və Dağıstan ərazilərində tapmışdır (Дорофеев и др., 1979, 1987; Рустамов, 2016a). Hazırda bərk və payızlıq yumşaq buğdaları çarpazlaşdırmaqla yaradılmış əsl payızlıq bərk buğda sortları müxtəlif aqrosenozlarda becərilir.

Bərk buğda quru və isti iqlimə tələbkardır. Yumşaq buğdaya nisbətən saxta, soyuq və quraqlığa davamlılığı aşağıdır. Buna baxmayaraq, göbələk xəstəliklərinə, xüsusən dəndolma fazasında atmosfer quraqlığına və terminal hərərətə yüksək davamlıdır.

Torpağın münbitliyinə yüksək tələbkardır. Bərk buğdaların dənində zülüllərin, əvəzilməyən amin turşuları, nişasta, dekstrin, şəkər, B, E, PP vitaminlər qrupunun miqdarı yumşaq buğdalara nisbətən yüksəkdir (Дорофеев и др., 1979, 1987; Rüstəmov, 2014). Bu əlamətlərə görə bərk buğdalar abiotik və biotik amillərə davamlılıq və keyfiyyət göstəricilərinə cavab verən genlərin donoru kimi yumşaq buğdanın seleksiyasında geniş tətbiq olunmalıdır.

Bərk buğdalar xəstəlik və zərərvericilərlə nisbətən az sirayətlənir. Qonur və sarı pasa, unlu şəhə, toz və bərk sürməyə, həmçinin hessen milçəyinə davamlılıqla seçilir. Unlu şəhə (Mld, Pm3d), qonur (Lr23) və gövdə pasına (Sr12) davamlılıq genləri yumşaq buğda genofonduna, əsasən bərk buğdalardan keçirilmişdir (Дружин и др., 2011).

Müasir təsnifatda bərk buğda 2 növaltıya bölünmüşdür: *subsp.durum* (adi, əsl bərk buğdalar) və *subsp.horanicum* (Horan-Suriya, İordaniya, nadir hallarda Misir) (Дорофеев и др., 1979, 1987). Sonuncu növaltıya Azərbaycanda yaradılmış Şərq, Xorranka, Cəfəri və Mingəçevir sortları aiddir.

Bir çox müəlliflər (Мустафаев, 1973; Дорофеев и др., 1979, 1987; Алиев, 2006; Rüstəmov, 2014) göstərmişlər ki, hələ XX əsrin ortalarında Azərbaycanda bərk buğda əkinləri üstünlük təşkil etmişdir. Növdaxili polimorfizmə görə bölgə yalnız Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrindən geri qalır. Kollektivləşdirmə və inzibati-amirlik idarəetmə sistemi, daha məhsuldar yumşaq buğda sortlarının yaradılması və tətbiqi nəticəsində bərk buğda sortları tədricən sıxışdırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yumşaq buğdaların məhsuldarlığı ilk baxışda yüksək olsa da, vahid sahədən alınan məhsulun maya dəyərinə nəzər saldıqda, təkcə toxumun və tarlanın pestisidlərlə dərmanlanmasına çəkilən xərclərin rentabelliği aşağı salmasını görürük. Belə ki, bərk buğda sortları sürmə, pas və digər göbələk xəstəlikləri ilə nisbətən az sirayətlənir. Bundan başqa, aran bölgələrində süd və mum yetişmə fazaları, adətən yüksək hərərət və hava quraqlığı ilə müşayiət olunur. Belə şəraitlərdə bitkilər vaxtından əvvəl quruyur - attraksiya pozulur, məhsuldarlıq, xüsusən dənin keyfiyyəti aşağı düşür. Min illər ərzində təbii və süni seçmənin süzgəcindən keçməklə yerli şəraitə uyğunlaşmış bərk buğdalar yüksək temperatur və hava quraqlığına nisbətən davamlı olduğundan az zərər çəkirlər (Rüstəmov, 2014).

Sübut edilmişdir ki, məhsuldarlıq və dənin keyfiyyətinin seleksiyasında – hibridləşdirmədə valideyin cütlərinin seçimində ana bitki kimi yerli şəraitə yaxşı uyğunlaşmış, ata bitki kimi isə ekoloji-coğrafi cəhətdən uzaq, çatışmayan qiymətli əlamət və xüsusiyyətlərə malik genotiplərdən istifadə edilə bilər. Bitkilərin ontogenetik adaptasiyasının xarakterinə sitoplazmatik determinantlar–hüceyrənin

nüvədən kənar irsi elementləri (plazmon) böyük təsir göstərir. Sitoplazmanın genetik sistemləri çiçəkli bitkilərdə vacib adaptiv əlamətlərin irsən nəşildən-nəslə keçməsinə nəzarət etməklə genotipik dəyişkənliyin potensial imkanlarını təmin edir. Nüvə və sitoplazmatik determinantlar hüceyrənin komplementar genetik sistemi olmaqla bir-biri və yaşayış mühiti ilə sıx qarşılıqlı təsirə malikdirlər (Скрипка, 2005; Рустамов, 2016a).

Bərk buğdaların növdaxili polimorfizminin zənginləşdirilməsinin - genetik heterogenliyinin yaradılmasının, yeni gen blokları və çatışmayan qiymətli əlamət və xüsusiyyətlərin vahid orqanizmdə toplanması elmi seleksiyanın qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Yeni başlanğıc seleksiya materiallarının yaradılmasının əsas yollarından biri ekoloji-coğrafi uzaq valideynləri hibridləşdirməklə konkret torpaq-iqlim şəraitləri üçün yeni, sabit məhsuldarlığa və yüksək dənin keyfiyyətinə görə yumşaq buğdalarla rəqabətə qabil, adaptiv sortların yaradılması və yayımıdır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq Düzən Qarabağın (ƏETİ Tərtər BTS) suvarma şəraitində yeni bərk buğda sortlarının seleksiyası üzrə elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri analiz edilmişdir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqat materialı kimi son illərdə yerli və Beynəlxalq pitomniklərlə yanaşı, ÜRBİ (VİR) Dağstan filialında M.A.Axmedov tərəfindən yabanı və mədəni tetraploid buğdaların, o cümlədən bərk buğdaların növdaxili və növlərarası hibridləşdirməsi və seçmə nəticəsində yaradılmış F₅ hibridlərdən istifadə edilmişdir (Рустамов и др., 2013). Təcrübələrin qoyulması, fenoloji müşahidələrin aparılması, xəstəliklərə davamlılığın, məhsuldarlıq və struktur elementlərinin qiymətləndirilməsi müvafiq metodiki göstərişlərə əsasən aparılmışdır (Musayev və b., 2008; Дувеиллер и др., 2014).

Son dövrlərdə (2014-2016), qlobal iqlim dəyişkənliyi fonunda bölgədə aqrometeoroloji şərait orta çoxillik göstəricilərdən kəskin fərqli olmuşdur. Müxtəlif illərdə mühit şəraitinin analizi göstərmişdir ki, 2014-cü ilin qış aylarında uzun müddətli sərt şaxtalar müşahidə edilmiş, yaz-yay aylarında yağıntıların miqdarı orta çoxillikdən aşağı olmuşdur. Bundan başqa, 2014-ci, xüsusən 2015-ci illərdə, may ayının sonlarından başlayaraq kəskin və uzunmüddətli terminal hərərətlə müşayiət olunan hava quraqlığı müşahidə edilmişdir. 2015-ci illərdə yaz aylarında, 2016-cı ildə isə, həmçinin yayın əvvəlində - dəndolma dövründə yağıntıların miqdarı nisbətən yüksək olmuşdur (Əhmədov və b., 2015; Rüstəmov və b., 2016). 2014-cü ildə iqlim göstəricilərinin orta çoxillik normadan kəskin dəyişilməsi – qış

fəslinin uzunmüddətli və sərt keçməsi, yazda nisbətən aşağı temperatur və yaz-yay dövründə uzunmüddətli hava quraqlığı nəticəsində xəstəlik törədicilərinin inkişafı müşahidə olunmamışdır. Bundan başqa, yetişmə dövründə yüksək hərarət nəticəsində buğdalarda mum yetişmə fazasının qısalması müşahidə edilsə də nisbətən yüksək məhsuldarlığa malik sortnünunələri seçilmişdir. 2015-ci və sonuncu, 2016-cı ildə qış fəslinin mülayim keçməsi, yazın uzunmüddətli, temperaturun aşağı və yağıntılı miqdarının nisbətən çox olması səbəbindən – yüksək rütubətlik nəticəsində göbələk xəstəliklərinin, xüsusən də sarı pasın epifitotiyası müşahidə olunmuşdur. Bundan başqa, iqlim göstəriciləri fenoloji fazaların müddəti, boy və struktur elementlərini dəyişməklə məhsuldarlıq və keyfiyyət göstəricilərinə təsir göstərmişdir.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Bərk buğda və digər tetraploid növlər ən qədim dövrlərdən Azərbaycanın düzən və dağətəyi bölgələrində, əsasən payızlıq əkinlərdə becərilmiş, əkin sahəsinə görə birinci yeri tutmuşdur – payızlıq dənli bitki əkinlərinin 75 %-ni təşkil etmişdir. Əkinlərdə əsasən *v.apulicum*, *v.leucurum*, *v.hordei-forme* növ-müxtəliflikləri yayılmışdır, az hallarda *v.melanopus*, *v.caerulescens*, *v.italicum* və s. bioloji qarışıq kimi rast gəlinmişdir. Respublikada böyük ərazilərdə Arandəni (*v.apulicum*), Şərq, Cəfəri, Ağ buğda 13, Yerli leukurum (*v. leucurum*), Sevinc (*v.hordei-forme*) və yerli Qara buğda (*v.caerules-cens*) sortları becərilmişdir (Мустафаев, 1973; Алиев, 2006).

Tetraploid buğdalara aid 49 F₅ hibridlərdən yüksək potensial məhsuldarlığa malik nümunələr seçilərək 2012-2014-cü illərdə Tərtər BTS-də, seleksiya və nəzarət pitomniklərində (SP, NP) tədqiq edilmişdir (Рустамов и др., 2013). Müsabiqəli sort sınağı (MSS) pitomnikinə keçirilmiş 2 nümunədən biri - *T.turgidum* buğda növünün iştirakı ilə alınmış hibriddə təkrar parçalanma nəticəsində qeyri-sabitlik müşahidə edilmişdir. Digər nümunənin sınağı 2014-2006-cı illərdə MSS və artırma pitomniklərində davam etdirilmişdir.

Məhsuldarlığın və dəninin keyfiyyət göstəricilərinin analizi bəzi sortnünunələrin illərdən və mühit şəraitindən asılı olmayaraq nisbi sabit olması aşkar edilmişdir. Yerli və Beynəlxalq pitomniklərdən seçilmiş 6 nümunənin stansiyadaxili 2 illik sort sınağının analizi Korifey-88 sortunun nisbətən yüksək və sabit məhsuldarlığa və keyfiyyət göstəricilərinə malik olmasını göstərdi.

2016-cı ildə artırma pitomnikində rayonlaşmış və perspektiv yumşaq buğda sortları ilə yanaşı son illərdə kompleks göstəricilərə görə seçilmiş 3 bərk buğda sortnünunəsinin xəstəliklərə davamlılığı,

vahid sahədən məhsuldarlığı və keyfiyyət göstəriciləri öyrənilmişdir. Artırma 5 (14th IWWT-IR 2010 /2011 TX95V 4339/TX94VT938-6) yumşaq buğda sortnünunəsi istisna olmaqla, öyrənilən bərk buğdaların vahid sahədən məhsuldarlığı nisbətən yüksək olmuşdur.

Bərk buğdaların yüksək məhsuldarlığı onların, yumşaq buğdalara nisbətən xəstəliklərə yüksək davamlılığı ilə bağlıdır. Eyni zamanda potensial məhsuldarlığa görə yumşaq buğdalarla rəqabətə qabil bərk buğda sortlarının yaradılmasının real olmasını da qeyd etmək lazımdır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq son illərdə buğda-pərinc hibridlərindən sabit məhsuldarlığa və keyfiyyət göstəricilərinə görə seçilmiş yeni Korifey-88 bərk buğda sortu Dövlət sortınağının aparılması üçün Kənd təsərrüfatı Nazirliyi Bitki Sortlarının Qeydiyyatı və Toxum Nəzarəti üzrə Dövlət Xidmətinə təqdim edilmişdir.

Yeni yarım-payızlıq bərk buğda sortu Korifey-88 Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Tərtər Bölgə Təcrübə Stansiyasında, Milli Genbankda saxlanılan, VİR Dağıstan filialında κ-64409 var. *Leucurum* (Meksika) və κ-23025 Susa or Vedeah var. *Falcatoleucomelan* (Malta) sortlarının çarpazlaşdırılmasından alınmış hibrid xəttindən təkrar fərdi seçmə yolu ilə yaradılmışdır.

Sort intensiv tipli, ortaboyludur (84,0-101,0 sm), samanı orta yoğunluqda və möhkəmlikdə, yatamaya yüksək davamlıdır. Kollanması orta (2,6-3,7 ədəd), yarımyerəsəriləndir – həyat təzi yarım-payızlıq, ortayetişəndir. Cücərtiləri açıq yaşıl rəngdə, qısa tükcüklərlə örtülü olur. Bəzi morfobioloji əlamətlərinə görə cücərtiləri buğda-pərinc hibridlərinə oxşayır. Sonuncu – sünbülaltı buğumarasının içərişi, adətən dolu olur, var. *leucurum* növ-müxtəlifliyinə aiddir. Sünbül qılçıqlı, iyşəkili, uzun (10,5-12,5 sm) və orta sıxdır - sünbül oxunun 10,0 sm-də (D-sünbülün sıxlığı) 22,6-23,3 ədəd sünbülçük yerləşir (Cədvəl 1). Sünbül əsasından, yaxud ortadan aypara şəklində əyilir - sünbülaltı buğum-arasının ucundan sünbül tam, yaxud yarım başıaşağı əyilmiş olur. Sünbülçük pulcuqları uzunsov-oval formada, ağ rənglidir. Damarlanması yaxşı ifadə olunmuşdur, çiyini zəif çəpdir, kil dişciyi orta uzun, düzdür. Qılçıqları sünbüldən 1,5-2,0 dəfə uzun, sünbülə paralel, yaxud azacıq dağınıq, ağ rənglidir. Döyülməsi asandır. Dəni orta irilikdə, oval, ağ rənglidir, şüşəvarilik 91-96%-dir.

Korifey-88 sortunun potensial məhsuldarlığı orta yüksəkdir – 60-68 s/ha. MSS pitomnikində 3 illik orta məhsuldarlığı 54,8 s/ha, standart Qarabağ sortundan və orta göstəricidən 1,3-1,4 s/ha yüksək olmuşdur. Orta çoxillik məhsuldarlığa görə, yalnız perspektiv Zəngəzur bərk buğda sortundan geri qalır.

Cədvəl 1. Bərk və yumşaq buğda sortlarının orta üçillik aqrobioloji göstəriciləri (Tərtər, 2014-2016)

Sort	Boy, sm	Məhsuldar kollanma, ədəd	Sünbülün uzunluğu, sm	Sünbülcüklərin sayı, ədəd	Sünbüldə dənin		Məhsuldarlıq, s/ha
					sayı, ədəd	kütləsi, q	
Qarabağ (St.)	105,4±5,4	3,53±0,3	9,65±0,4	22,4±0,6	58,5±0,7	3,0±0,3	53,4±9,1
Bərəkətli 95 (St)	107,6±4,4	3,60±0,2	9,46±0,5	22,6±1,1	63,8±0,2	3,4±0,1	52,3±6,2
Zəngəzur	109,1±3,2	3,33±0,1	9,65±0,2	23,1±1,1	59,3±3,8	3,2±0,3	58,5±8,0
Korifey-88	95,1±5,5	3,06±0,3	11,5±0,6	25,5±1,1	86,9±5,9	4,0±0,1	54,8±6,1
Aran	104,6±5,0	3,26±0,2	9,6±0,1	21,9±0,2	54,0±0,2	2,3±0,1	47,5±5,5
Orta	104,3±4,5	3,36±0,1	10,0±0,2	23,1±0,3	64,5±1,5	3,2±0,1	53,3±6,3

Cədvəl 2. Bərk və yumşaq buğda sortlarında dənin orta üçillik keyfiyyət göstəriciləri (Tərtər, 2014-2016).

Sort	1000 dənin kütləsi, q	Şüşəvarilik, %	Kleykovina, %	KDƏ, şərti vahid	Zülal, %
Qarabağ (St.)	43,2±2,9	98,3±1,7	33,66±2,33	90,00±1,20	15,33±0,66
Bərəkətli 95 (St)	42,6±1,5	96,0±4,0	31,33±2,72	106,70±4,58	14,0±0,57
Zəngəzur	45,0±1,5	97,7±2,3	29,0±2,08	105,60±5,59	14,00±0,57
Korifey-88	40,0±0,6	94,0±1,5	27,00±1,00	94,00±6,11	14,33±0,33
Aran	37,7±1,2	78,7±7,8	30,66±0,88	96,00±3,78	13,33±0,88
Orta	43,2±2,9	92,9±3,5	30,30±1,80	98,50±4,30	14,20±0,60

Tərtər BTS-də keçirilmiş ekoloji sınaqda məhsuldarlığı (52,5 s/ha), standartdan 1,6 s/ha yüksək olmuşdur. Sabit məhsuldarlığın əsas səbəbi sünbül-də dənələrin sayının (79,1-98,4 ədəd) və dənələrin kütləsinin (3,86-4,14 q) digər bərk buğda sortlarına və orta göstəriciyə nisbətən çox yüksək olmasıdır. Sünbüldə dənələrin sayının çox olmasına görə 1000 dənin kütləsi nisbətən aşağıdır - 39,4-41,4 q. Dənin forması nisbətən yumru olduğundan natura kütləsi yüksəkdir (740,0 q).

Məhsuldarlığın struktur elementlərinin analizi sünbülün uzunluğu və sünbülcüklərin sayının, sünbüldə dənin sayı və kütləsinin, digər sortlara, o cümlədən standartlara və orta göstəriciyə nisbətən Korifey-88 sortunda yüksək olmasını göstərmişdir. Dənin ölçüsünün göstəricisi olan 1000 kütləsi isə digər sortlara və orta göstəriciyə nisbətən 2,6-5,0 q aşağıdır.

Korifey-88 sortu dəndə zülalın miqdarına görə (14,8-15,4%), yalnız Qarabağ sortundan geri qalır. Dənin şüşəvariliyi (91-96%) və kleykovinanın miqdarı (25,6-28,4%) digər sortlara nisbətən aşağıdır. Amma, dənin əsas keyfiyyət göstəricisi – kleykovinanın deformasiya əmsalı (KDƏ) digər sortlara və orta göstəriciyə nisbətən yüksəkdir. KDƏ vahidinə görə yeni sort, yalnız standart Qarabağ sortundan geri qalır (Cədvəl 2).

Korifey-88 sortunun məhsuldar kollanması ortadır (3-4 ədəd), hektara 3,5-4,0 milyon toxum səpildikdə məhsuldarlıq yüksək olur. Qısa-, şaxtaya və quraqlığa davamlılığı orta, terminal hərərətə davamlılığı yüksək yuxarıdır. Bərk və toz sürmə, unlu şəh, sarı və qonur pas xəstəliklərinə yüksək davamlıdır.

Sələf kimi pambıq və digər cərgəarası becərilən, bir- və çoxillik paxlalı bitkilər, qara və bitkili herik daha səmərəlidir. Sünbüldə dənələrin sayı çox olduğundan yüksək aqrofona tələbkardır. Optimal səpin müddəti oktyabrın 1-2 ongünlüyüdür. Korifey-88 sortu Azərbaycanın suvarılan düzən və nəmliklə təmin olunmuş dağətəyi bölgələrində becərməsi tövsiyə olunur.

YEKUN

Son illərdə Azərbaycanda məhsuldarlıq və dənin keyfiyyət göstəricilərinə görə yumşaq buğdalarla rəqabətə qabil Bərəkətli 95, Qarabağ, Zəngəzur, Maya və Korifey-88 bərk buğda sortları yaradılmışdır.

Məhsuldarlıq və onun struktur elementlərinin analizi yeni Korifey-88 bərk buğda sortunda bu göstəricilərin nisbətən sabit olmasını təsdiq edir.

Sabit məhsuldarlıq sünbüldə dənələrin sayının, uyğun olaraq sünbüllərdə dənələrin kütləsinin yüksək olmasına görə formalaşır. Azərbaycanda rayonlaşmış və perspektiv bərk buğda sortlarından sünbüldə dənələrin sayın yüksək olması ilə fərqlənir.

MİNNƏTDARLIQ

Tədqiqatların aparılmasında göstərdikləri dəstəyə görə Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Tərtər BTS əməkdaşlarına dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

ƏDƏBİYYAT

- Musayev Ə.C., Hüseyinov H.S., Məmmədov Z.A.** (2008) Dənli taxıl bitkilərinin seleksiyası sahəsində tədqiqat işlərinə dair tarla təcrübələrinin metodikası. Bakı: Mütəllim, 88 s.
- Əhmədov M.Q., Rüstəmov X.N., Həsənova Q.M., Tələi C.M., Kərimov Ə.Y., İbrahimov E.R., Musayev Ə.C.** (2015) Düzən Qarabağ şəraitində bərk və yumşaq buğda genotiplərinin adaptiv qiymətləndirilməsi. *AMEA-nın Xəbərləri (biol. və tibb elmləri)*, **70(2)**: 146-151.
- Rüstəmov X.N.** (2014) Naxçıvan MR-dən toplanılmış bərk buğdaların (*T.durum* Desf.) morfobioloji əlamətləri. *ƏETİ-nin Elmi əsərləri məcmuəsi*, **XXV**: s. 87-89.
- Rüstəmov X.N., Tələi C.M., Əhmədov M.Q., Həsənova Q.M., İbrahimov E.R., Musayev Ə.C.** (2016) Yeni buğda sortları–Zəngəzur və Əsgəran. *Azərbaycan aqrar elmi*, **№1**: 34-37.
- Rüstəmov X.N.** (2016) Mədəni ikidənli pərgincin (*T.dicocum* (Schrank) Schuebl.) becərmə arealı. ADAU-da keçirilmiş “*Aqrar elmin inkişafı, ərzaq təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsində beynəlxalq əməkdaşlıq*” mövzusunda 8-ci beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, Gəncə: s. 48-52
- Алиев Д.А.** (2006) Селекция пшеницы в Азербайджане. *Известия НАНА (сер. биол. науки)*, **№ 3-4**: 3-32
- Вавилов Н.И.** (1987a) Закон гомологических рядов в наследственной изменчивости. Л.: Наука, 256 с.
- Вавилов Н.И.** (1987б) Центры происхождения культурных растений. Л.: Наука, 440 с.
- Дорофеев В.Ф., Филатенко А.А., Мигушова Э.Ф. и др.** (1979) Культурная флора СССР. (Под общ. руков. В.Ф.Дорофеева), **Том 1**: Пшеница, 346 с.
- Дорофеев В.Ф., Удачин Р.А., Семенова Л.В. и др.** (1987) Пшеницы мира. (Под ред. В.Ф.Дорофеева. Сост. Р.А.Удачин. 2-е изд., пер. и доп. Л.: ВО Агропромиздат, 560 с.
- Дружин А.Е., Сибикеев С.Н., Крупнов В.А., Воронина С.А.** (2011) Создание сортов яровой мягкой пшеницы с устойчивостью к комплексу патогенов методом интрогрессивной селекции. *Достижения науки и техники АПК*, **№1**: 22-24.
- Дувеллер Е., Сингх П.К., Мецциалама М., Сингх Р.П., Дабабат А.** (2014) Болезни и вредители пшеницы. Руководство для полевого определения (**2-ое издание**). Перевод с английского под общей редакцией Х.Муминджанова (ФАО СЕК), Анкара, 156 с.
- Рустамов Х.Н., Ахмедов М.Г., Аббасов М.А., Кулиев Ш.Б., Ахмедов М.А.** (2013) Оценка межвидовых гибридов тетраплоидных видов пшеницы. *Torpaqşünaslıq və aqrokimya*, **21(1)**: 391-395.
- Рустамов Х.Н.** (2016a) Генофонд пшеницы (*Triticum* L.) в Азербайджане. LAP LAMBERT Academic Publishing, 164 с.
- Рустамов Х.Н.** (2016б) Новые образцы культурной двузернянки (*T.dicocum* (Schrank) Schuebl.) Азербайджана. Материалы Международной научно-практической конференции «*Современные проблемы инновационного развития сельского хозяйства и научные пути технологической модернизации АПК*», Махачкала, **Часть 1**: 105-111.
- Скрипка О.В.** (2005) Селекция мягкой озимой пшеницы на продуктивность и качество зерна в условиях Ростовской области: *Дис. канд. с.-х. наук*. зерноград: 167 с.

Новый Сорт Пшеницы Твердой «Корифей-88»

Х.Н. Рустамов^{1,2}, З.И. Акпаров², Дж.М. Талаи¹, М.Г. Ахмедов¹, А.М. Абдуллаев^{1,2}, М.А. Аббасов²,
М.А. Ахмедов³, Г.М. Гасанова¹, С.К. Гаджиева¹, Е.Р. Ибрагимов¹

¹Научно-исследовательский институт земледелия МСХ Азербайджанской Республики

²Институт генетических ресурсов НАН Азербайджана

³Дагестанский филиал ВИР

Статья посвящена новому сорту пшеницы твердой «Корифей-88», созданному в результате многолетней селекции в Азербайджанском НИИ Земледелия, с использованием генофонда Национального генбанка. Показано, что в течение резко различающихся по агрометеорологическим условиям 2014-2016 годов, наряду с сортами с высоким потенциалом урожайности и качеством зерна, были созданы высокоадаптивные сорта твердой пшеницы. Приведены результаты изучения биоморфологических и агрономических признаков и свойств сорта «Корифей-88» по сравнению со стандартными и перспективными сортами пшеницы. Выявлено, что стабильная по годам урожайность и показатели качества зерна у нового сорта связаны с большим количеством зёрен с колоса и адаптивностью. Новый сорт «Корифей-88» рекомендуется для выращивания в орошаемых низменных и в обеспеченной влагой богарных условиях Азербайджана.

Ключевые слова: Пшеница твёрдая, сорт, адаптивность, элементы структуры урожая, качество зерна

The New Variety of Durum Wheat "Koryfei--88"

Kh.N. Rustamov^{1,2}, Z.I. Akparov², J.M. Talai¹, M.G. Ahmedov¹, A.M. Abdullaev^{1,2}, M.A. Abbasov¹,
M.A. Ahmedov³, G.M. Hasanova¹, S.K. Hajiyeva¹, E.R. Ibrahimov¹

¹Research Institute of Crop Husbandry, Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan

²Institute of Genetic Resources, Azerbaijan National Academy of Sciences

³Dagestan Branch of VIR

The article is devoted to a new variety of durum wheat "Koryfei -88", created as a result of long-term breeding using the gene pool from the National Genebank in the Azerbaijan Research Institute of Crop Husbandry. Highly adaptive wheat varieties were developed along with varieties with high yield potential and grain quality under sharply distinguishing agrometeorological conditions during 2014-2016 years. Bio-morphological and agronomical features and characteristics of "Koryfei-88" were compared with standard and perspective varieties of wheat realized in the region. It was revealed that the crop yield and grain quality indicators that were stable for years in the new variety were associated with a large number of grains per ear and adaptability. The new variety "Koryfei-88" is recommended for cultivation under irrigated lowland and the rainfed conditions of Azerbaijan.

Keywords: Durum wheat, variety, adaptability, elements of crop structure, grain quality